

AZƏRBAYCAN HƏMKARLAR İTTİFAQI - 120

UOT 32

[https://doi.org/10.30546/ifs.2025.1\(44\).92](https://doi.org/10.30546/ifs.2025.1(44).92)

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ VƏ HƏMKARLAR İTTİFAQI

Hüseyn Qaraşov

sociologiya elmləri doktoru, professor,
Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, **Azərbaycan**
huseynqarashov@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2509-1159>

Zeynəddin Şabanov

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**
zeynaddin.shabanov@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4102-6250>

Xülasə. Məqalədə bildirilir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yeni yaranmış bütün dövlət strukturları kimi, güclü ictimai təşkilat olan Həmkarlar ittifaqları da demokratik əsaslara söykənməklə idarə olunurdu. Məqalədə M.Ə. Rəsulzadənin yaxın silahdaşı Cavad bəy Rza bəy oğlu Məlikyevanın Həmkarlar ittifaqlarına rəhbərliyi, onun işçilərin problemlərinə diqqətlə yanaşması, onların sosial rifah halının yaxşılaşması üçün parlament iclaslarında alovlu çıxışlar etməsi və müvafiq qanun və qərarların verilməsinə nail olması geniş şəkildə araşdırılmışdır. C.Məlikyevanın neft sahibkarlarının, bank, zavod və fabrikin nümayəndələrinin iştirakı ilə çağırılmış müşavirə və iclaslarda fəhlə və qulluqçuların əməkhaqlarının artırılması məsələsinə diqqətə çatdırmış və təklifinin qəbul olunmasına nail olmuşdur.

Açar sözlər: müstəqillik, Həmkarlar İttifaqı, cəmiyyət, siyasət, demokratik idarəetmə, işçilər, islahatlar, iqtisadi vəziyyət

AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC AND TRADE UNIONS

Huseyn Qarashov

Zeynaddin Shabanov

Abstract. The article states that during the period of the Azerbaijan Democratic Republic, like all newly formed state structures, the strong public organization of Trade Unions was also governed based on democratic principles. The article extensively analyzes the leadership of Cavad bey Rza bey oglu Melikyanov, a close associate of M.Ə. Rasulzadeh, in the trade unions, his attentive approach to workers' issues, his passionate speeches in parliamentary sessions for improving their social welfare, and his efforts to secure the adoption of relevant laws and decisions. C. Melikyanov raised the issue of increasing the wages of workers and employees at consultations and meetings with the participation of oil tycoons, as well as representatives from banks, factories, and plants, and succeeded in having his proposal accepted.

Keywords: independence, trade union, society, politics, democratic governance, workers, reforms, economic situation.

AZƏRBAYDJANSKAYA DEMOKRATİKESKAYA RESPUBLİKA İ PROFSOİUZU

Гусейн Гарашов

Зейнадин Шабанов

Резюме. В статье отмечается, что в период существования Азербайджанской Демократической Республики, как и другие новые государственные структуры, профсоюзы — сильные общественные организации — также управлялись на основе демократических принципов. Подробно рассматривается деятельность Джават бека Рзабек оглы Мелик-Еганова, ближайшего соратника М.Э. Расулзаде. В профсоюзах он проявлял особое внимание к проблемам работников, активно выступал на парламентских сессиях, поднимая вопросы улучшения их социального положения, и прилагал усилия для принятия соответствующих законов и решений. Дж.Мелик-Еганов поднимал вопросы повышения заработной платы рабочих и служащих с участием нефтяных магнатов, а также представителей банков, заводов и фабрик, добиваясь одобрения своих предложений.

Ключевые слова: независимость, профсоюз, общество, политика, демократическое управление, рабочие, реформы, экономическая ситуация

Giriş

Azərbaycan Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra müstəqil dövlətdə zəruri islahatlar aparılmağa başlandı, yeni qanunlar qəbul edildi, daxili və xarici siyasətin həyata keçirilməsində müstəqillik elementlərinə üstünlük verildi, xalqın sərvətlərinin talan edilməsinin qarşısı alındı, üzvlük haqqında beynəlxalq təşkilatlara müraciətlər olundu. Bununla belə, bolşevik Rusiyası təzyiqlərini və təhdidlərini davam etdirir, ölkənin daxili işlərinə qarışır, onun müstəqilliyini tanımaq istəmir. Bolşeviklər pərakəndəlik yaradır, fəhlələr arasında müstəqil dövləti gözdən salmaq üçün çalışır, Həmkarlar ittifaqları təşkilatlarına güclü təsir edirdilər. Ümumilikdə isə Bakı fəhlələri içərisində qeyri-azərbaycanlılar fəallıq təşkil edirdilər. Onların da əksəriyyəti bolşeviklərin tərəfini saxlayırdılar.

Mürəkkəb şəraitdə aparılan müstəqil siyasət

Gənc Azərbaycan hökuməti ölkədə sabitliyi qoruyub saxlamaq üçün bütün diplomatik imkanlarından çevikliklə istifadə edərək, ingilis komandanlığı ilə siyasi kompromisə getməyə məcbur olmuşdu. Bu dövrdə xırda burjuva liderlərinin rəhbərlik etdiyi Bakı Fəhlə Konfransının (BFK) hökumətlə barışmaz müxalifətdə olması AXС-nin fəaliyyətinə çətinliklər yaradırdı. 1918-ci il dekabrın 24-də BFK məhbusların buraxılması, mətbuat azadlığı, Həmkarlar ittifaqının sərbəstliyi, “yığıncaq azadlığı” şüarları altında tətillər keçirdi. Bu xəyanətkar tətildə menşevik Çurayev AXС hökumətinin guya Həmkarlar ittifaqlarının azadlığını pozduğu barədə riyakar bəyanat vermiş və qanuni Azərbaycan dövlətilə hesablaşmayaraq ingilis komandanlığından tələb etmişdi ki, neft sahibkarlarından və fəhlə konfransı nümayəndələrindən ibarət sazişçi komissiya yaradılsın və kollektiv müqavilə bərpa olunsun. BFK-nın iclasında iştirak edən M.Ə.Rəsulzadə konfrans liderlərinin separatçı mövqeyini qəti pisləmiş və xüsusilə vurğulamışdı ki, fəhlələrin iqtisadi maraqları ilə bağlı bu problemin həllində səlahiyyətli tərəf ingilis komandanlığı deyil, öz parlamentinə söykənən yeganə qanuni Azərbaycan hökumətidir (2, s.114).

Üçgünlük 1918-ci il dekabr tətili Bakı fəhlələrinin qələbəsi ilə başa çatdı. Tətilin «ibrət dərsləri» bu oldu ki, fəhlə kütlələri içərisində bolşeviklərin riyakar siması üzə çıxdı, ingilis komandanlığı isə Bakı proletariatının real gücünü hiss edərək, onun siyasi tələblərinə daha ehtiyatlı yanaşmağa başladı. Komandanlıq güzəştə gedərək məhbusları azad etməli oldu. Vəziyyətin mürəkkəb xarakterini real qiymətləndirən Parlament özünün 1918-ci il 25 dekabr tarixli iclasında siyasi məhbuslara amnistiya vermək məqsədilə A.Kardaşev, A.Əfəndiyev, A.Tağıyev, A.Səfikürdski, S.Ağamalıoğludan ibarət komissiya yaratmalı oldu. Fəhlə tətillərinin yaratdığı mürəkkəb sosial-siyasi şərait elə idi ki, həm

AXC hökumətinin, həm BFK-nın tədbirlərində fəhlələrin əmək hüquqları gündəlikdən düşmürdü. Dekabr tətilindən sonra mütəmadi keçirilən fəhlə konfranslarında siyasi xarakterli məsələlərin müzakirəsinə daha çox yer verilir.

Artıq 1919-cu ilin yanvarında etnik situasiya da mürəkkəbləşmişdi. Belə ki, rus fəhlələri açıq-aşkar kommunistlərə meyil göstərir, bolşeviklərin konfransında onlar daha çox çıxış edərək, fəhlələr arasında Müsavat hökumətinin sosial siyasətinə qarşı böhtançı bəyannamələr yayırdılar. Həmin ilin martından kommunistlər konfransın tədbirlərində çoxluq təşkil etməyə başlayır. Artıq konfransın rəyasət heyətində təmsil olunan 10 üzvdən 7-si kommunist idi (7, s.193). 1919-cu il yanvarın 8-də parlament iclasında müsavətçi A.K.Kazımzadənin müsavət fraksiyasının Əmək nazirinə ünvanladığı tələbdə fəhlələrin vəziyyətinin son dərəcə ağır olduğu göstərilir, kollektiv müqavilənin ləğv edilməsi, əməkhaqqının aşağı düşməsi xüsusi vurğulanırdı. Müsavat fraksiyasının bu haqlı iradına Əmək naziri A.Səfikürdski operativ reaksiya verərək, fəhlələrin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün hökumətin bütün səyləri göstərəcəyini bəyan etmişdi. O, müttəfiqlərin, komandanlığın, neft sahibkarlarının, bank və fabriklə müfəttişliyi nümayəndələrinin iştirakı ilə çağırılmış müşavirədə 1919-cu il yanvarın 1-dən fəhlə və qulluqçuların maaşını artırmaq məqsədilə müəyyən vəsaitin ayrılacağını bəyan etmişdi (4, s.59). Əmək nazirliyi iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək təşəbbüsünü bolşevik hay-küçülərinin, eləcə də menşevik-daşnak millətçilərinin öhdəsinə buraxmamaq üçün M.Ə.Rəsulzadənin təklifi ilə fəhlə məsələsi üzrə xüsusi müşavirənin təşkilinə başlamışdı. Xüsusi müşavirə əməyin mühafizəsi və fəhlələrin məişət məsələləri ilə bağlı problemləri tez bir zamanda həll etməyi planlaşdırmışdı. Təəssüf ki, həm subyektiv, həm də obyektiv səbəblər, eləcə də bürokratik süründürməçilik üzündən parlament gənc respublikanın siyasi imici üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edən bu sənədi yalnız 1919-cu il martın 19-da təsdiq etdi. Belə ləngiməni M.Ə.Rəsulzadə kəskin tənqid etmişdi (2, s.7). Hökumət «fəhlələr məsələsi» ilə ciddi məşğul olsa da, əməkhaqqının artırılması məqsədilə mümkün daxili vəsait və imkanların axtarışlarında əlindən gələni etsə də, ölkənin iqtisadi vəziyyətində müsbət dəyişikliklərə nail ola bilməmişdi, əksinə, bolşeviklərin təxribatçı səyləri nəticəsində istehsalın tempi aşağı düşür, gündəlik tələbat məhsullarının qiyməti artırdı. Lakin artmaqda olan iqtisadi böhran hökuməti təxirəsalınmaz tədbirlər görməyə vadar etsə də, digər partiya və fraksiyaların parlamentin fəaliyyətini pozmağa yönəlmiş hərəkətləri ölkədə siyasi-iqtisadi böhranı daha da kəskinləşdirirdi. Məsələn, 1919-cu il fevralın 4-də Parlamentdə fəhlə komissiyasının əməkhaqqını artırmaq üzrə qanun layihəsi müzakirə edilərkən, sosialistlər bunun fəhlələrin maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında heç bir faydası olmayacağını da israr etmişdilər. Bu məsələdə «İttihad» partiyası da sosialistləri dəstəkləmişdi. Layihəni yalnız «müsavət»çilər bəyanib müdafiə etmişdilər. İttihadçıların bu mövqeyi, əslində, hökumətə ilk etimadsızlığın təzahürü idi (1, s.30).

M.Ə.Rəsulzadə iqtisadi böhranın yumşaldılması üçün fəhlələrin əməkhaqqının artırılmasını təklif edirdi. Ayrı-ayrı yerlərdə əmək adamlarının geniş yığıncaları keçirilir və parlamenti müdafiə edən qətnamələr qəbul olunurdu. 1919-cu il yanvarın 1-də Ramanada fəhlələrin 500 nəfərlik yığınağı bu mövqeyi belə ifadə edirdi: «Biz, Ramanada yaşayan fəhlə və kəndlilər, Azərbaycan Parlamentini təbrik edirik və ona bütün qəlbimizlə etimad göstəririk. Biz «Znamya truda», «Naşe Vremya», «Vperyod» qəzetlərində millətimizə düşmənçilik münasibətləri əks etdirən məqalələrə etirazımızı bildiririk». Hümmətçi-menşeviklər də hökumətin iqtisadi siyasətini birmənalı şəkildə qeyri-qənaətbəxş sayır, üstəlik də israr edirdilər ki, mövcud parlament fəhlə və kəndlilərin mənafelərinin əsl müdafiəçisi deyildir. Buna görə də təsadüfi deyildir ki, ölkədə hökumət böhranı ilə müşayiət olunan ağır iqtisadi çətinliklərdən istifadə edən bolşeviklər Bakı fəhlələri və Zaqafqaziya və Şimali Qafqaz əhalisi ilə vahid cəbhə yaradıb, yerli «əksinqilabi» hökumətləri yıxıb Sovet Rusiyası ilə birləşmək taktikasını seçmişdilər. Bu taktikaya real qüvvə vermək məqsədilə Bakı bolşeviklərinin təşəbbüsü ilə Bakıda 1919-cu il aprelin 27-də Zaqafqaziya, Dağıstan və Zakaspi Həmkarlar ittifaqlarının qurultayını keçirmişdilər (4, s.76). Qurultay «proletar diktaturası yolu ilə sosializmə çatmaq» şüarı altında keçmişdi. M.Ə.Rəsulzadə isə öz çıxışlarında bunun yolverilməz olduğunu bildirirdi. Beləliklə, həmkarlar ittifaqları tamamilə bolşeviklərin siyasi mübarizə alətinə çevrilmiş oldu. Ona görə də bütün tətillər siyasi şüarlar altında keçirilirdi. Tətillər bütün hallarda ölkənin siyasi sabitliyinə ciddi təsir göstərir, kapital ilə əmək arasında konfliktləri daha da kəskinləşdirirdi. Rusiya ilə ticarət əlaqələrinin kəsilməsi isə Azərbaycanı həm iqtisadi, həm də siyasi cəhətdən gücdən salırdı.

Əhalinin yoxsulluğunu siyasi bazar obyektinə çevirən bolşeviklər müsavətçi həmkarlar ittifaqlarının sosial proqramını gözdən salmaq məqsədilə fəhlələri tez-tez təxribatçı tətillərə təhrik edirdilər.

M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi altında AXC-nin antiböhran proqramı hazırlanmışdı. AXC-nin antiböhran proqramının həyata keçirilməsinə hər vasitə ilə mane olan bolşeviklər bilərəkdən ümumi tətil elan etmiş, təkcə iqtisadi tələblər (kollektiv müqavilənin bərpası) deyil, həmkarlar ittifaqının funksiyalarına zidd siyasi tələblər (neft məhsullarını sovet Həştərxanına göndərmək) irəli sürmüşdülər. Bolşevik «liderləri» ümumi 1 May siyasi tətilini keçirməyə nail olsalar da, hökumətin iqtisadi siyasəti əleyhinə aksiya keçirmək niyyətlərini həyata keçirə bilməmişlər. Çox önəmlidir ki, müsavət hökumətinə sadiqliyini nümayiş etdirərək, azərbaycanlılar tətilin hökumət əleyhinə çevrilməsinə mane olmuşdular (5, s.109). Mühacirətdə olarkən həmin hadisələr haqqında M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, bu bir daha azərbaycanlıların milli-siyasi şüurunun artmasından xəbər verirdi. Parlament də öz növbəsində siyasi tətillərə yol verməmək məqsədilə 1919-cu il mayın 5-də elan etmişdi ki, BFK-nın keçirdiyi tətil iqtisadi tələblərdən uzaq siyasi aksiyalar olub, milli dövlətçiliyə qarşı çevrilmiş tətillərdir. Bu tipli tətillərdə iştirak edənlər həbs ediləcək və ölkə hüdüdlərindən qovulmaqla cəzalandırılacaqlar (1, s.32). M.Ə.Rəsulzadə siyasi gərginliyi azaltmaq üçün Əmək nazirinə tapşırırdı ki, sahibkarlarla fəhlələrin birgə görüşündə iqtisadi tələbləri müzakirə etsin. Hökumətin bu addımını sosial tərəfdaşlıq yolunda ilk mühüm addım kimi qiymətləndirmək olar.

Hökumətin qadağasına baxmayaraq, 1919-cu il mayın 6-da BFK yenidən tətil elan etdi. Azərbaycanlı fəhlələrin tətilin keçirilməsi əleyhinə qəti mübarizəsi hökumətin qətiyyəti sayəsində, eləcə də ölkədə sabitliyə maraqlı göstərən ingilis komandanlığı tərəfindən AXC-nin siyasətinin dəstəklənməsi dəmiryolçuların tətilini iflasa uğratdı. Hökumət mayın 9-da tətilçilərin 43 fəalını həbs etmişdi. Bunların arasında A.Mikoyan, A.Anaşkin, A.Çurayev və H.Qurbanov var idi. Dəmir yolu məsələsinə gəldikdə, daha çox strateji faktor Cənubi Qafqazda müttəfiq qoşunlarının baş komandanı, general Q.F.Millin əmrində göstərilirdi ki, dəmir yollarının, rabitə yollarının, körpülərin, hərbi sursat anbarlarının tələf edilməsində iştirak edən şəxslər hərbi tribunala veriləcək, ölüm cəzasına məhkum ediləcəklər (4, s.103).

Əmək naziri isə sahibkarlardan fəhlələrin tətil ərzində buraxılmış iş günlərini ödəməsinə tələb etmişdi. 1919-cu il 13 may tətili tam məğlubiyyətə uğradı, baxmayaraq ki, həmin dövrdə bolşeviklərin rəhbərliyi onlara «rəğbət» bəsləyən Həmkarlar ittifaqlarını «Bakı şəhəri və onun rayonlarının neft və emal sənayesi və onlara köməkçi sahələrin işçilərinin Birləşmiş ittifaqı»nda birləşdirə bilmişdilər. Maraqlıdır ki, tətilçilər içərisində müsəlman bolşevikləri iştirak etməmişdilər. Tətilin uğursuzluğunda müttəfiq qoşunların baş komandanlığının dəstəyilə yanaşı, BFK-nın daxilində birləşmənin olmaması da neqativ rol oynamışdı. Üstəlik, tətil başlanmadan əvvəl gözləmə mövqeyi tutan menşevik-eserlər sonralar ona mənfi münasibət bildirmişdilər. Bu siyasi aksiyada bolşeviklər məğlub olsalar da, onlar AXC-nin sabitlik proqramını pozmaq siyasətindən heç zaman əl çəkməmişlər. Belə ki, ilk pozucu təşkilati addım olaraq, onlar BFK-nın menşevik rəhbərliyini bolşevik liderləri ilə əvəz etməyə nail olmuşdular. Bu taktiki manevr bolşeviklərə Həmkarlar ittifaqlarını nəzarətə götürmək strategiyasını həyata keçirmək yolunda ciddi addım oldu. Etiraf edilməlidir ki, konkret şəraitdə siyasi-iqtisadi sabitsizlik obyektiv olaraq bolşeviklərin təxribatçı fəaliyyətinə işləyirdi. Cari iqtisadi problemlərin həll edilməməsi, sənaye işçiləri arasında narazılıq bolşeviklərə Həmkarlar ittifaqlarından fəhlələrə psixoloji təsir aləti kimi istifadə etməyə imkan yaratmışdı. Digər tərəfdən, hökumətin Həmkarlar ittifaqları ilə işləmək sahəsində çevik siyasətinin olmaması bolşeviklərin hökuməti devirməklə bağlı demoqoji təbliğatına psixoloji mühit yaratmışdı. AXC-nin sosial bazasının tükənməyə başladığı həmin dövrdə əvvəlcə çar Rusiyasını, sonralar isə öz qanuni milli dövlətlərini devirmək proqramını səylə həyata keçirməyə çalışan fəhlə komissiyalarının fəaliyyətində öz şüurları ilə Həmkarlar ittifaqlarını partiyanın möhkəm dayacağına çevirmək siyasətlərini yeritmişlər. Bolşeviklərin bu taktikası bir daha sübut etmişdi ki, onlar Həmkarlar ittifaqlarının əsl sosial təyinatından yan keçərək, Azərbaycanın ictimai mühitilə heç bir əlaqəsi olmayan proletar inqilabi ideyalarını təbliğ etməyə, partiyanın hegemon qüvvə olması psixologiyasını kütlələrin beyninə yeritməyə üstünlük verirdilər. M.Ə.Rəsulzadənin dərin dövlətçilik siyasətinə baxmayaraq, ölkədə siyasi şüurun çox aşağı səviyyədə olması, BFK-da xırda burjua müxalifətinin zəifləməsi, bütövlükdə

iqtisadi vəziyyətdə pozitiv irəliləyişlərin olacağına inamsızlıq ona gətirib çıxardı ki, 1919-cu ilin yazında Həmkarlar ittifaqları üzərində tam nəzarət bolşeviklərin əlinə keçdi (4, s.84). Təsadüfi deyildir ki, 1919-cu ilin aprelində keçirilmiş Azərbaycan, Dağıstan, Zakaspi Həmkarlar İttifaqlarının qurultayı bolşeviklərin tam üstünlüyü ilə keçmiş, bununla da sosialistlərin son dayağı olan Bakı Həmkarlar İttifaqları Şurasında da bolşeviklər tam hakimiyyətə nail ola bilmişdilər (5, s.124).

Bu qurultayda Azərbaycan Həmkarlar ittifaqları tamamilə bolşeviklərin platformasına keçdilər. Bu dövrdən başlayaraq bolşeviklərin təsiri altında olan Azərbaycan Həmkarlar ittifaqları bolşeviklərin Rusiyaya qovuşmaq siyasətində alət rolunu oynamağa başladılar. Bolşeviklər Həmkarlar ittifaqlarından öz ideyalarını kütlələrin beyninə yeritmək üçün leqal kütləvi tribuna kimi istifadə edir, bu sosial qurumun əsl təyinatından uzaqlaşaraq, Kommunist partiyasının əlində alətə çevrilməsinə nail olmuşdular.

Bunun qarşısını almaq üçün hökumət bolşeviklərin tam təsiri altında olan Mərkəzi Fəhlə Klubunu bağlamaq üçün dəfələrlə cəhd göstərmişdi. İlk dəfə 1919-cu il dekabrın 9-da MFK-nın binası möhürlənmişdi. Buna cavab olaraq, Fəhlə Konfransının Rəyasət Heyəti etiraz tətilinə çağırışla çıxış etmiş və hökuməti Mərkəzi Fəhlə Klubu binasını açmağa məcbur etmişdi (6, s. 238).

Fəhlə sinfinin mənafeyini müdafiə etmək şüarı ilə kommunistlər milli hökumətə qarşı mübarizəni getdikcə gücləndirirdilər. Kommunist təbliğatçılar fəhlələrin öz hüquqları uğrunda mübarizəyə qarşı Daxili İşlər Nazirliyinin mane olması barədə fəhlələr içərisində kampaniya aparırdılar.

Bu vəziyyət parlamentin və hökumətin işinə çox ciddi mənfi təsir göstərirdi. M.Ə.Rəsulzadənin təklifi ilə 1919-cu il dekabrın 28-də Əmək və Əkinçilik Naziri Ə.Pepinov Həmkarlar İttifaqı təşkilatlarının iştirakı ilə fəhlə məsələsinə dair müşavirə keçirdi. Nazir Həmkarlar İttifaqının işlərinə nazirliyin qarışmayacağını bildirərək fəhlələri əmin etmişdi ki, fəhlə klubuna və fəhlə təşkilatlarına polis basqıları dayandırılacaq, yığıncaq azadlığı məhdudlaşdırılmayacaq və əməkhaqqı artırılacaqdır. Nazir fəhlələrdən ona kömək göstərmələrini xahiş etmişdi.

Respublikanın Daxili İşlər naziri M.Vəkilov da bəyanat verərək, nazirliyin fəhlələrin öz iqtisadi və hüquqi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq uğrunda mübarizəsinə qarışmayacağını bildirmiş, eyni zamanda qeyd etmişdi ki, dövlətə qarşı yönələn bütün çıxışları yatırmaq üçün hər vasitədən istifadə ediləcəkdir.

Buna baxmayaraq kommunistlər inadkarlıqla mübarizəni davam etdirirdilər. Sovet Rusiyasının hərtərəfli müdaxiləsi isə vəziyyəti günbəgün gərginləşdirirdi.

Bununla belə, qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Həmkarlar ittifaqları milli dirçəliş mühitində Avropa tipli sosial institut kimi mümkün olan fəaliyyətini həyata keçirmişdir.

Cavad bəy Rza bəy oğlu Məlikyeqanovun Həmkarlar İttifaqında fəaliyyəti

Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucularından olan Cavad bəy Rza bəy oğlu Məlikyeqanov 1878-ci ildə Şuşa qəzasının Tuğ kəndində anadan olmuşdur. İbtidai təhsilini məşhur maarifçi və tarixçi Mir Mehdi Xəzaninin ev məktəbində almış, sonra texniki məktəbi bitirmişdir. O, 1903-cü ildə, yəni 25 yaşında Bakıya gəlir və neft mədənlərində işləməyə başlayır, inqilabi hərəkətdə iştirak edir, "Hümmət" təşkilatına üzv olur.

1909-cu ildə çar hakimiyyətinə qarşı mübarizə apardığına görə general-qubernator Martinovun əmri ilə birillik həbs olunaraq Bakıdan sürgün edilir. Cəzası bitəndən sonra C.Məlikyeqanov doğma kəndinə qayıdır. Burada öz təhsili ilə məşğul olur, Şuşanın, Karyagin (Füzuli), Ağdamın, Gəncənin və başqa şəhərlərin maarifçiləri ilə tanış olur. Baxşəli bəy Məlik-Aslanovun qızı Rəna xanımla ailə qurur. Bu nikahdan oğlu Ənvər, qızı Tamara dünyaya gəlir. Lakin tale Cavad bəydən bir müddət "üzünü döndərir": o, ikiyaşlı oğlu Ənvəri, sonra isə gənc həyat yoldaşı Rəna xanımı itirir (10, s.27). Bu ayrılığa dözə bilməyən Cavad bəy tək qalmış qızını anası Mina xanımın yanında qoyub, 1914-cü ildə yenidən Bakıya gəlir və burada milyonçu Şibayevin mədənlərində işləməyə başlayır. Burada siyasi fəaliyyətə başlayır və M.Ə.Rəsulzadə ilə tanış olur (8).

C.Məlikyeqanov 1917-ci ildə M.Ə.Rəsulzadənin tövsiyəsi ilə "Müsavat" partiyasına üzv olur və partiyanın birinci qurultayında fəal iştirak edir. Partiyada fəhlə münafişləri üzrə iş aparır. Partiyanın idarəedici orqanlarında aktiv çalışan Məlikyeqanov yüksək natiqlik qabiliyyəti ilə tezliklə həm

M.Ə.Rəsulzadənin, həm də xalqın böyük rəğbətini qazanır. Bu dəfə o, təhsilini və işini yoluna qoya bilir, texniki ixtisas üzrə eyni vaxtda iki ali təhsil alır, rus, fars, alman, gürcü, erməni dillərini mənimsəyir (12).

Məlikyeqanov 1917-ci ilin oktyabrında "Müsavat" partiyasının Zaqafqaziya seyminin müsəlman fraksiyasının üzvü, növbəti il isə Azərbaycan Milli Şurasının üzvü olur. 1918-ci il mayın 28-də Həsən Ağayev, Fətəli xan Xoyski, Nəsim Yusifbəyli, Rəhim Vəkilov, Xəlil Xasməmmədov, Şəfi Rüstəmbəyov və Musa Rəfiyevlə birgə Cavad bəy Məlikyeqanov Azərbaycanın Müstəqilliyi haqqında İstiqlal Bəyannaməsinə imza atmış və Azərbaycan Cümhuriyyətinin banilərindən biri olmuşdur. Tezliklə o, Azərbaycanın Zaqafqaziya seyminin nümayəndəsi təyin olunur.

Məlikyeqanov Azərbaycan Parlamentinin üzvü kimi, münafişəli, məsuliyyətli bölgələrə ezam edilirdi, qayıdanda isə fəhlə kütləsi qarşısında hesabat verirdi. M.Ə.Rəsulzadənin təklifi ilə o, 1919-cu il martın 10-da Parlament tərəfindən təsdiq edilən fəhlə məsələsi üzrə xüsusi müşavirənin tərkibinə daxil edilmişdi. O, fəhlə məsələsini bolşevik ideologiyasının inhisarına verənlərdən fərqli olaraq, Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyi naminə çalışan fəhlələrin təmsilçisi idi. Azərbaycanın müstəqilliyinin Avropa dövlətləri tərəfindən tanınması tədbirlərində çıxış edərək demişdi: “Elan olunmuş müstəqilliyi Avropa tanımasaydı belə, fəhlələr onun uğrunda öz həyatlarını qoymağa həmişə hazır olmuşlar” (8).

1919-cu ilin oktyabrında "Müsavat" partiyasının ikinci qurultayında mandat komissiyasının üzvü olmuş və M.Ə.Rəsulzadənin təklifi ilə elə həmin ay partiyanın Bakı komitəsinə seçilmişdir. Məlikyeqanov Türk Fəhlə Konfransının təşkilatçılarında biri olmuş, Mərkəzi Həmkarlar İttifaqına sədr seçilmişdi.

Cavad bəy Cümhuriyyətin ictimai-siyasi xadimləri arasında fəhlə sinfinə çox yaxın olması ilə fərqlənirdi. Cavad bəy həm də üzvü olduğu Müsavat Partiyasının sıralarında həmişə sadə zəhmətkeş xalqın həyat və güzəranı ilə bağlı kəskin çıxışların müəllifidir. Məsələn, 1919-cu il dekabr ayının 8-də başlanan Müsavatın dördüncü iclası tamamilə partiyanın aqrar siyasətinin müzakirəsinə həsr edilmişdi. Çıxış edənlər arasında Cəfər Cabbarlının, bir də Cavad bəy Məlikyeqanovun çıxışları daha çox diqqəti çəkmişdir. Geniş nitqlə çıxış eləyən Cavad bəy partiyanın zəhmətkeşlərin güzəranı ilə bağlı siyasətini sərt tənqid edir. Azərbaycan fəhlələrinin müstəqil Cümhuriyyətin qurulmasında və ərazi bütövlüyünün təmin olunmasında xidmətlərini xüsusi qeyd edən natiq bildirir ki, "göstərdikləri vətənpərvərliyə baxmayaraq, onlar heç də yaxşı vəziyyətdə yaşamırlar. Ancaq partiyanın arxasınca gedən, onun çağırışına hər zaman səs verən fəhlə sinfi iqtisadi durumlarının yaxşılaşacağına ümid edirlər" (8).

Müsavat partiyasından parlamentdə təmsil olunanların siyahısında Cavad bəy yeddinci şəxs olaraq göstərilir. Partiya işində iştirakı fəhlə konfransının fəaliyyəti ilə əlamətdardır. Müsavat partiyasının II qurultayında mandat komissiyasının üç üzvündən biri seçilən C.Məlikyeqanov fəhlələrin rifahını təmin etməyə çağırmışdır. Fəhlələrin Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizədəki xidmətlərindən, mart döyüşlərində tələfatından, Denikin əleyhinə mövqelərindən bəhs edərək bunun müqabilində onların güzəranı ilə bağlı hökumət qarşısında kəskin tələblə çıxış edirdi: “Fəhlələr tərəfindən belə dövlət vətənpərvərliyindən sonra onların ən vacib tələbatları təmin olunubmu? Cəsarətlə demək olar ki, yox. Neftdən daha çox mənfəət götürən cənablar fəhlələrin əməyini daha da istismar edirlər. Biz bu qurultaydan fəhlə məsələsinin fəhlələr üçün sərfəli tərzdə həll edildiyini eşitmək istərdik. Fəhlələr 1200 rubl alırlar. Bu məbləğ çörəyə belə çatmır. Amma fəhlələr “Müsavat”ın ardınca gedirlər. Möhkəm inanırlar ki, “Müsavat” onların iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdıracaqdır. “Fəhlələr arasında müxtəlif xəstəliklərin tüğyan etməsindən, Nikolay dövrünün xəstəxanalarının belə onlar üçün bağlandığını, şübhəsiz pəncərələri olan kazarmalarda yaşayan fəhlələrin həyatının normallaşması nicatını neft sənayeçilərinin tədbir görməyəcəyi təqdirdə hökumətin üzərinə qoyurdu: “Hökumət özünün son sözünü deməli və bütün neft mədənlərini əlinə almalıdır” (12). Mədən rayonu fəhlələrinin təmsilçisi olan Cavad bəy qurultayda dəmiryol fəhlələrinin adından da ətraflı məruzə etmişdi. Bir müddət onlarla işlədiyindən (hələ yazda bu barədə parlamentə məktub göndərmişdi. 3 aprel 1919-cu il iclasında sədr Həsən bəy Ağayev bildirmişdir: “Parlament üzvü Cavad bəy Məlikyeqanovun bir məktubu varid olmuşdur. Məlikyeqanov dəmiryol qulluğunda olduğunu bildirir”) güzəranlarına yaxından bələd idi: “Dəmiryolçular çörəyin

girvəngəsini 5 rubla alırlar, amma bu çörəyə o qədər küləş və qum qatırlar ki, onu yemək belə mümkün olmur” (9).

Azərbaycan parlamentində fəhlə hüququnun mövcud siyasi-iqtisadi şərtlər daxilində ardıcıl müdafiəçisi Cavad bəy olmuşdur. Parlamentin fəaliyyətinin ilk günlərində, üçüncü iclasda hökumət qulluqçularının, parlament xadimlərinin məvacib smetası müzakirə edilərkən fəhlənin dolanışığını ilk dəfə yada salan o idi: “Burada, möhtərəm parlament əzası, hamı artıq vermənin tərəfdarıdır. Biz də bununla şərikik. Fəqət, bunu nəzəri-etibarə almalıyıq ki, bütün fəhlələr əziyyət altında yaşayırlar. Biz hökumət qulluqçularına artıq verməklə iş artmaz. Bir fəhlə komissiyonu təşkil edilməlidir ki, bunların hamısının dərdlərini nəzərə alsın”. Sol partiya təmsilçilərinin radikal çıxışlarına rəğmən parlamentin fəhlə komissiyasına seçkilərin nəticəsi belə olur: “Məlikyeqanov-36, Heybətqulu-32, Məmməd Əmin Rəsulzadə-30, Əliheydər Qarayev-27...” (9). Əmək nazirliyinin nəzdində yaradılan və haqqındakı qanun layihəsi 1919-cu il martın 10-da Parlament tərəfindən təsdiq edilən fəhlə məsələsi üzrə Xüsusi Müşavirənin tərkibinə C.Məlikyeqanov da daxil edilmişdi.

Lakin 1919-cu ilin yayında gənc demokratik respublikanın cənub regionunda gərgin vəziyyət yarandı. Denikin dəstələri polkovnik İlyuşevin rəhbərliyi ilə Lənkəranda hakimiyyəti ələ keçirdilər və onu Rusiyaya birləşdirmək istəyirdilər. Yerli əhali müxtəlif xarici qüvvələrin silahlı birliklərinin özbaşınalıqlarından əziyyət çəkirdi. İş artıq qanunsuz “respublikalar” yaratmağa qədər gedib çıxmışdı. M.Ə.Rəsulzadə yaxın silahdaşı Cavad bəyi yanına çağıraraq yaranmış vəziyyəti ona başa saldı və Cavad bəy rahat, hər şeyi yerində olan bölgəyə yox, Cümhuriyyət rəhbərliyi tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyini istəməyən müxtəlif siyasi və hərbi qüvvələrin meydan suladıqları Vətən torpağının bir guşəsinə qayda-qanun yaratmağa göndərildi. O da əsl qurucu kimi, bu şərəfli işin öhdəsindən ləyaqətlə gəldi, Azərbaycanın cənub hissəsində rus-erməni və bolşevik dəstələrini darmadağın edib burada Cümhuriyyət qanunlarını və hakimiyyətini bərqərar elədi.

Gənc Azərbaycan Cümhuriyyəti bütün bölgələrdə nəzarəti bərpa edənə qədər həm Qarabağda, həm də Lənkəran qəzasında özbaşınalıqlar olmuşdu. Qarabağdakı məsələlərin kökü aydındır. Lənkəran qəzasında isə Kolçakin, Denikin və bolşeviklərin hərbi qüvvələri buranı talan edib, insanlara zülm verirdilər. Azərbaycan Respublikası Hərbiyyə Nazirliyinin Baş Qərargahının operativ kəşfiyyat idarəsinin məlumatında yazılır: “Lənkəranda bolşeviklərin 1200-dən 1500-dək silahlı adamı var. Bunlar əsasən I Dünya müharibəsində iştirak etmiş ruslar və ermənilərdir. İkinci qüvvə isə denikinçilərdir” (9).

Bu qüvvələr Azərbaycanın ayrılmaz parçası olan Lənkəran qəzasında meydan sulayırdılar və hərəsi də bir “respublika” yaratdığını elan etmişdilər. Bundan əziyyət çəkənlər isə təbii ki, yerli əhali idi. Cümhuriyyət ordusunun Lənkəran qəzasında qayda-qanun yaratmasına qədər bu bölgədə milli hökuməti tanımayan qüvvələr ağalığa edirdilər. Qanunsuz olaraq yaratdıqları Muğan Muxtar Respublikasına İllarion Talixadze, Timofey Ulyantsev, Nikolay Tutuşkin kimi denikinçilər, digər Talış Sovet Respublikasına isə bolşevik David Çirkin, Terentiy Suxorukin, Nikolay İlyuşeviç rəhbərlik edirdilər (12).

Gənc Azərbaycan Cümhuriyyəti, təbii ki, bu durumla barışa bilməzdi və təcili tədbirlər görülməliydi. Hərb naziri Səməd bəy Mehmandarovun Lənkəran uyezdinin əhalisinə ünvanlanmış çağırışından oxuyuruq: “Vətəndaşlar, Azərbaycan Respublikası Hökumətinin iradəsilə mən Lənkəran uyezdində vətəndaş müharibəsinin qarşısını almaq, orada qayda-qanun yaratmaq, sizləri qatillərdən xilas etmək üçün dəstə göndərirəm. Azərbaycan ordusu heç bir milli və dini ayrı-seçkiliyə yol vermədən Lənkəran uyezdinə qanunçuluq və ədalət gətirəcək, Silahlı qüvvələrin himayəsilə bölgədə tezliklə əmin-amanlıq bərpa olunacaq. Hər bir silahlı müqavimət ölüm hökmü ilə cəzalandırılacaq və orduya belə hallara qarşı amansız davranmaq əmri verilib. Öz növbəmdə həmçinin dəstənin rəisinə dinc əhaliyə qarşı heç bir zorakılığa yol verilməməsini tapşırıram”. Artıq 1919-cu il avqust saylarında “Azərbaycan” qəzeti məlumat verirdi ki, Lənkəran və Muğan bölgəsi Azərbaycan ölkəsinə tam tabe etdirildi: “Lənkəran avantürası qansız, sülh yolu ilə ləğv edildi” (10, s.25).

Bələklə, general Səlimovun komandiri olduğu nizamlı hərbi dəstə Lənkəran general-qubernatoru Cavad bəy Məlikyeqanovun rəhbərliyi ilə çoxdan bəri nizamsızlıqdan cana doymuş bölgəyə daxil olur və qısa müddətə həm bolşevikləri, həm də denikinçiləri buradan qovub çıxarır. 1918-20-ci illərdə Azərbaycan Milli Ordusunun görkəmli hərbiçilərindən olan İsrəfil bəy

İsrafilbəyovun xatirələrindən oxuyuruq: “General Səlimovun komandanlığı ilə Prişibdən Lənkərana qədər təntənəylə keçid eləyən Azərbaycan ordusu yerli əhali tərəfindən “Yaşasın!” sədaları ilə qarşılanırdı” (10).

C.Məlikyeqanovun yanında olmuş ingilis missiyasının vasitəçiliyi ilə 1919-cu il avqustun 15-də “Muğanın Azərbaycan hakimiyyətini tanıması haqqında barışıq şərtləri” imzalandı. Sənədi Müsavat hökumətinin təmsilçiləri simasında C.Məlikyeqanov və T.Məmmədov imzalamışlar. Lənkəran və Muğanın general-qubernatoru səlahiyyətilə Cavad bəy bütün diyarda hərbi vəziyyət elan etdi.

Beləliklə, Cavad bəyin general-qubernatorluğu ilə Azərbaycanın bu qədim yurd yerində də dinclik və əmin-amanlıq bərqərar olur. Həqiqətən, Məlikyeqanov heç bir siyasi məqsəd güdmədən, firqəçiliyə yol vermədən həmişə haqqın və ədalətin yanında olub. Onun Lənkərana general-qubernator təyin edilməsində xarakterinin məhz bu xüsusiyyətləri rol oynamışdır. Cümhuriyyət rəhbərliyi, o cümlədən M.Ə.Rəsulzadə yaxşı bilirdi ki, Cavad bəy heç vaxt haqqı nahaqqın ayağına verməz və Lənkəran quberniyasında asayişin təmin olunması üçün canını belə fəda edər.

Rusiya inqilabının üçüncü ildönümü münasibətilə Müsavat partiyasının təşkil etdiyi böyük mitinqdə Cavad bəyin çıxışının mövzusu da inqilabın ən müqəddəs şüarları olan xalqların azad təyini-müqəddəratı və müstəqil yaşamaq prinsipləri haqqında idi. Mitinqin keçirildiyi “Türk ocağı” binasında 1920-ci ilin aprelin 8-də Bakı Mədən rayonu müsəlman fəhlələrinin konfransı keçirildi. Hər 25 nəfərə bir mandat hesabı ilə bütün mədən rayonunun Həmkarlar ittifaqlarının 700-dək nümayəndəsi konfransda iştirak edirdi.

Konfrans Mərkəzi Həmkarlar İttifaqının sədri C.Məlikyeqanovun nitqi ilə açıldı. Cavad bəy müsəlman fəhlələrinin marağını qorumağı bacaran, xalqların öz müqəddəratını azad təyin etmə və Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi prinsiplərinə cavab verən ali fəhlə orqanını təşkil etməyin zəruriliyini izah edirdi. Konfransda təsis edilən Mərkəzi Həmkarlar İttifaqları Şurası Sovet Rusiyasına münasibətə dair qətnamə qəbul etmişdi: “Hər xalqın azadlığı ona əzizdir, o, uzunsürən və çətin mübarizədən sonra əldə edilərsə, xüsusən əzizdir...”

Azərbaycan xalqına münasibətdə öz siyasətini müəyyənləşdirmək və müstəqilliyimizi tanımaq haqqında bizim sualımıza qəti cavab vermək xahişi ilə Rusiya proletariatına və Sovet hökumətinə müraciət edirik... Onların arasında qəsbkarlıq meyilləri qalib gələrsə və üzərinizə hərblə gəlmək qərarı alınarsa, biz öz növbəmizdə, ürək ağrısı ilə öz suveren hüquqlarımızın müdafiəsi üçün silaha sarılmağa məcbur olacağıq” (9, s.27).

Lakin 1920-ci il aprel çevrilişindən sonra C.Məlikyeqanov 1920-ci il mayın 11-də həbs edilmiş, ittiham aktı sübuta yetirilmədiyindən iyulun 19-da azad olunmuşdur. Növbəti dəfə Cavad bəy 19 sentyabr 1920-ci ildə komissar Nersesovun əmri ilə nəzarət altına alınır və bir neçə ay saxlandıqdan sonra 1921-ci ilin əvvəllərində həbsdən azad edilir. Cavad bəyin bu azadlığı da çox uzun sürməmişdir. O, 21 iyun 1923-cü il tarixdə 230 sayılı orderlə növbəti dəfə həbs edilmiş və 40 gün sonra yenidən azad olunmuşdur (9, s.28).

Cavad bəy Rza bəy oğlu Məlikyeqanovun bu istintaq materiallarını nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, o, Azərbaycan Fövqəladə Komissarlığı tərəfindən verilən orderə əsasən həbs edilib. Hələ növbəti həbsdən öncə bir çox şəxslər kimi Cavad bəy Məlikyeqanovun da adı xüsusi göstərişlə məhbuslar tərəfindən məcburi olaraq hallandırılır və əleyhinə sənədlər toplanırdı. Həmçinin agenturanın 09.06.1923-cü il tarixli məlumatına görə, bolşevik hökumətinin Cavad bəy Məlikyeqanovu günahlandırmaqda məqsədi onun keçmiş müsavətçi kimi 1919-cu ildə Lənkəranda general-qubernator olması idi (11).

Aprel işğalından sonra Cavad bəy, ümumiyyətlə, 6 dəfə həbs edilmişdir. Sovet hakimiyyəti illərində tikinti trestində, əmək birjasında çalışmışdır. Respublika Xalq Əmək komissarlığı qaçqınlar şöbəsinin rəisi, 1927-28-ci illərdə neft məhsulları satışı idarəsinin rəisi vəzifələrində işləmiş, N.Nərimanov adına Bakı Sənaye Texnikumunun təsərrüfat hissəsinə başçılıq etmişdir. M.C.Bağirov 1923-cü ildə Azərbaycan fəvqəladə komissarı olanda hər dəfə Cavad bəy Məlikyeqanovu təqib etmiş və bu ailəni işgəncələrə məruz qoymuşdur. Bu azmış kimi, M.C.Bağirov respublikanın katibi təyin olunduqdan sonra da, 1937-ci ildə Cavad bəyin həyat yoldaşı Məryəm xanımı həbs etdirmiş, qardaşı Bəhram bəy isə onun "fəaliyyətinin" qurbanına çevrilmişdir.

Azərbaycan SSR Dövlət Siyasi İdarəsinin təhlükəsizlik üzrə əməkdaşı A.Quliyev tərəfindən təqdim olunan 10 iyun 1930-cu il tarixli qərarla bildirilir ki, “Cavad bəy Rza bəy oğlu Məlikyevqanov vaxtilə qeyri-leqal antisovet qrup ilə sıx əlaqə yaratmış, həmin təşkilatla birgə fəaliyyətdə olmuşdur. Ona görə də o, Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsinin müxtəlif maddələri ilə təqsirli bilinir”.

Artıq 11 fevral 1930-cu ildə Azərbaycan SSR Dövlət Siyasi İdarəsi tərəfindən Cavad bəy Məlikyevqanovun evində axtarış aparılması və onun həbs edilməsi üçün 129 sayılı order yazılır. Daha sonra 1930-cu ildə sonuncu dəfə həbs edilən Cavad bəy Məlikyevqanovun ittihamnaməsi tərtib edilir. Dövlət Siyasi İdarəsinin Şərq şöbəsinin səlahiyyətçisinin qənaətinə görə, C.Məlikyevqanov 10 iyul 1930-cu il tarixli istintaqında fikrini aşağıdakı şəkildə bildirməli olur: "Mən özümün siyasi görüşlərimdən sonra prinsip və baxışlarımı əminliklə aşağıdakı şəkildə bölüşürəm: 1. Azərbaycan idarələrində ÜİK(b) Partiyasının XII qurultayında həyata keçməyən milli məsələlərə dair türkçülük əsas yer tutur. 2. Kənd təsərrüfatında, kollektivləşmədə metod və sürətə qarşıyam. 3. Müəyyən müddətə qədər xırda mülkiyyətçiliyin saxlanılmasına tərəfdaram. 4. Azərbaycan türk millətlərinin köçürülməsi; məsələn, aztorpaqlı Qarabağ kəndlilərini Muğana köçürmək olar. Lakin Azərbaycan türk kəndlilərinin RSFSR-in başqa vilayətlərinə köçürülməsinin əleyhinəyəm" (11).Uzun, cansıxıcı dindirilmələrdən, işgəncələrdən sonra C.Məlikyevqanovun işində cinayət tərkibinin kifayət qədər sübut olmadığı müəyyən olmuş və onun 1002 sayılı istintaq işinin dayandırılması Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsinin əməkdaşlarının birgə iclasında qərara alınmışdır. C.Məlikyevqanov antisovet təbliğatına görə müqəssir bilinərək 10 il müddətinə Kareliya MSSR-ə sürgün edilmiş və bir neçə ildən sonra orada vəfat etmişdir.

Nəticə

Məmməd Əmin Rəsulzadənin həmfikir və silahdaşı Cavad bəy Məlikyevqanov həm general-qubernator, həm də həmkarlar təşkilatının sədri kimi yüksək səviyyəli fəaliyyəti ilə fərqlənmiş, əmək kollektivlərində alovlu çıxışlar etmiş, əmək adamlarının həyat şəraitinin yaxşılaşması üçün parlamentdə vacib təkliflər irəli sürmüş, müstəqil dövlətin zəruri islahatlarının keçirilməsinə öz töhfələrini vermiş, ona qarşı olan təzyiqlərə baxmayaraq, ədalətsizliklərə baş əyməmiş, azadlıq və müstəqillik fikirlərindən heç zaman əl çəkməmiş, əqidəsindən dönməmiş, öz düzgün və obyektiv fəaliyyətinə, müstəqil dövlətin qurucularına sadıqlıq nümayiş etdirmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qaraşov H. Həmkarlar ittifaqı hərəkatının əsasları. Bakı, 2015
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə. I c. B., 2004
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. II c. B., 2005
4. Həsənov V.S., Mehdiyev Ə.B. Azərbaycan həmkarlar ittifaqlarının tarixi. B., 2005
5. Гусейнов К.А.,Найдель А.Очерки истории профдвижения в Азербайджане.Баку, 1966
6. История профсоюзов СССР. ч.1., Москва, 1977
7. Байрамов К.М. Массовые рабочие организации Азербайджана в борьбе за победу советской власти. Баку, 1983
8. Babayev A. Lənkəran qəzasının general-qubernatoru. “Ülfət” qəzeti, 30 iyun 2017-ci il
9. Əhmədova F. Böyük terrorun qurbanı. “Ülfət” qəzeti, 25 may 2000-ci il
10. Aslan K. Müstəqilliyimizə imza atanın faciəsi. “Füyuzat” jurnalı, №3(77), 2014
11. İlham T. www.cumhuriyyetimiz.lent.az.
12. www.ahik.az
13. www.wikipedia.az

Rəyçi: s.e.d., dos. Səadət Məmmədova